

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕРИВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СЛОВА

Л.В. Щигло (Суми)

У статті розглядається феномен дериваційного потенціалу слова як мовної категорії у сучасній німецькій мові. Основними чинниками, що сприяють словотвірному потенціалу слова є словотвірні, мотиваційні, семантичні та комбінаторні. На розвиток дериваційного потенціалу слова впливає також актуальність даної одиниці та її частиномовний статус. Зіставлення типових явищ під час аналізу словотвірного потенціалу слів однієї лексико-семантичної групи дозволяють виявити їх реальні та потенційні можливості. Пропонуються способи розкриття та опису потенцій номінативної одиниці в різних словотвірних категоріях: словотвірному ланцюжку, словотвірній парадигмі та словотвірному гнізді.

Ключові слова: дериваційний потенціал, словотвірний потенціал, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок.

Щигло Л.В. Аспекты изучения деривационного потенциала слова. В статье рассматривается феномен деривационного потенциала слова как языковой категории в современном немецком языке. Основными факторами, способствующими словообразовательному потенциалу слова являются словообразовательные, мотивационные, семантические и комбинаторные. На развитие деривационного потенциала слова влияет также актуальность данной единицы и ее частиречный статус. Сопоставление типичных явлений при анализе словообразовательного потенциала слов одной лексико-семантической группы позволяют выявить их реальные и потенциальные возможности. Предлагаются способы раскрытия и описания потенций номинативных единиц в различных словообразовательных категориях: словообразовательной цепочке, словообразовательной парадигме и словообразовательном гнезде.

Ключевые слова: деривационный потенциал, словообразовательный потенциал, словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка.

Shchiglo L.V. Aspects of learning the derivational potential of the word. The article discusses the phenomenon of derivational potential of the word as language category in modern German. The main factors contributing derivational potential of the word are derivational, motivational, semantic and combinatorial. The development of derivational potential of the word is also affected by the relevance of the unit and its part of speech status. Comparison of the typical phenomena in the analysis of derivational potential of the word of one lexical-semantic group can detect their real and potential capabilities. Suggests ways to disclose and

describe potency of nominative units in different derivational categories: word-formation chain, word-formation paradigm and word-formation nest.

Keywords: derivational potential, word-building potential, word-formation chain, word-formation paradigm and word-formation nest.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема виявлення дериваційного потенціалу різних частин мови є надзвичайно актуальною в сучасному словотворі. Однак, слід зазначити, що поняття «потенціал» в лінгвістиці не отримало дефініцію як наукова категорія [1, С. 7]. В літературі даний термін вживається, як правило, без певного визначення, звідси виникають різночитання в його трактуванні. Цю категорію слід віднести до числа універсальних, оскільки вона проявляється на всіх рівнях мови. Так, дослідники виокремлюють такі потенціали як лексичний, семантичний, словотвірний та інші, що не мають в літературі однозначної інтерпретації.

Мета даної роботи полягає у встановленні специфіки дериваційного потенціалу номінативних одиниць сучасної німецької мови. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких **завдань:**

- розкрити сутність дериваційного потенціалу номінативної одиниці в сучасній німецькій мові;
- виокремити способи розкриття та опису потенцій номінативної одиниці в різних словотвірних категоріях;
- виявити чинники, що впливають на дериваційний потенціал номінативної одиниці в сучасній німецькій мові.

Об'єктом дослідження є дієслівні основи з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові.

Предметом вивчення є словотвірні, мотиваційні, семантичні та комбінаторні чинники, що сприяють словотвірному потенціалу дієслівних основ з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові.

Матеріалом дослідження слугували 1725 афіксальних віддієслівних похідних з категоріальним значенням активного руху сучасної німецької мови, які були отримані методом суцільної вибірки з сучасних німецькомовних лексикографічних джерел (обсягом 11452 сторінки).

Актуальність роботи визначається її спрямованістю на вивчення процесів словотворення з опорою на функціональне навантаження твірних основ слів у механізмі деривації на засадах основоцентричної дериватології. Відсутність лінгвістичних розвідок словотвірної спроможності твірних основ важливих для німецької мови дієслів з категоріальним значенням активного руху стимулює необхідність вивчення їх словотвірних, семантичних та комбінаторних властивостей для творення нових похідних одиниць, парадигматичні відношення між якими розглядаються у

відповідних словотвірних угрупованнях (словотвірних парах, словотвірних парадигмах, словотвірних гніздах).

Викладення основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В лінгвістичній літературі існує широке і вузьке розуміння дериваційного потенціалу. Широке розуміння пов'язане зі словотвірною системою мови, що володіє сукупністю словотворчих ресурсів, завдяки яким мова набуває певного розвитку. Тому виокремлюють словотвірний потенціал даної мови. Він складається з різноманітних мотиваційних одиниць, способів і засобів деривації, що взаємодіють один з одним. Дериваційний потенціал мови залежить не тільки від матеріальних ресурсів, але і від рівня та обсягу накопичених засобів, стану словотвірної системи, а також від потреби суспільства в одиницях мови. Словотвірний потенціал у вузькому сенсі – це дериваційні можливості окремого елемента словотвірної системи. У цьому аспекті вивчаються:

1. Дериваційний потенціал способу словотвору. З цієї позиції будь-який спосіб словотвору розглядається з точки зору результатів його діяльності. Зокрема, результатом субстантивації стають слова зі значенням 'діяч' (der Renner), а також слова з абстрактним значенням (die Lauferei).

2. Дериваційний потенціал словотворчого засобу. З цієї точки зору вивчаються словотвірні типи німецької мови, де визначальними стають результати діяльності даного словотвірного типу. Наприклад, за допомогою форманта -er від дієслівних основ утворюються лексеми зі значенням 'особи' (der Fahrer).

3. Дериваційні можливості слова. Під дериваційним потенціалом слова розуміється реальна і потенційна здатність слова до породження нових одиниць. З цієї позиції досліджується кількість похідних слів, що виникли від твірного та їх якісні характеристики.

Відомо, що різні лексеми мають різні можливості словотворення. Отже, існують чинники, що впливають на дериваційні потенції слова. У лінгвістиці на сьогодні немає повного опису причин активності / неактивності слова, зустрічаються лише окремі зауваження у зв'язку з цією темою в ряді робіт. Серед них зазвичай вказують на лексико-граматичні характеристики слова та соціолінгвістичну (соціокультурну) значущість даної одиниці.

До власне мовних чинників належить широта сполучуваності [2], непохідні слова [3], оскільки непохідні слова здатні мати більше лексико-семантичних варіантів, ніж похідні. На словотвірний потенціал впливає також формальна структура непохідного слова: чим менше складів, тим вища його активність. Це впливає також й на обсяг словотвірної парадигми, оскільки кожен лексико-семантичний варіант може стати твірною основою.

Значущим мовним чинником є частиномовна характеристика слова. Виявлено, що найбільшим словотвірним потенціалом володіє дієслово [4], [5], [6],[7]. Зокрема, на основі аналізу об'ємних словообразовательних гніздз з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові

було встановлено, що за словотвірною активністю частини мови розподіляються таким чином: дієслово, іменник, прикметник, прислівник [9].

До соціолінгвістичних характеристик лексичної одиниці відносяться стилістичне забарвлення слова, його потреба у життєдіяльності людини. Під останнім розуміється прагматична характеристика лексичної одиниці: зв'язок семантики слова з життям людини [2, С. 411].

Для встановлення актуальності і значущості досліджуваних лексичних одиниць виокремлюємо такі критерії: частотність вживання та їх культурна розробленість (вживання даних слів у прислів'ях, фразеологізмах, висловах). Перш за все, потрібно встановити (за допомогою чи без допомоги частотного словника), що номінативна одиниця, про яку йде мова, є загальноживаним, а не периферійним словом.

Таким чином, на словотвірний потенціал впливають такі чинники, як стилістичне забарвлення, широта сполучуваності, частиномовна характеристика слова, його частота вживання, культурна розробленість слова і зв'язок слова з цілеспрямованою діяльністю людини, з важливими явищами для життя і безпеки людини.

Як правило, актуальність слова впливає на його частоту вживання, що сприяє збільшенню кількості лексико-семантичних варіантів лексеми. Кількість наявних у слова лексико-семантичних варіантів може істотно впливати на його словотвірний потенціал: чим більше лексико-семантичних варіантів, тим ширша його дериваційна здатність.

Дериваційний потенціал може виявлятися в таких словотвірних категоріях як словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо. Словотвірна парадигма демонструє дериваційні потенції одного слова на одному дериваційному кроці. Таким чином, описати дериваційний потенціал однієї лексичної одиниці у даній словотвірній категорії означає «описати типи парадигматичних функціональних угруповань, в які вона здатна входити при актуалізації різних аспектів семантики слова» [8, С. 34]. Такий аналіз дозволяє відповісти на питання, що і яким чином маркується в мові. Словотвірний ланцюжок ілюструє дериваційні потенції одного лексико-семантичного варіанта слова: gehen – m Geher – f Geherin.

Комплексною одиницею словотвірної системи є словотвірне гніздо. Воно демонструє реалізовані дериваційні потенції одного слова на певному етапі розвитку мови. Опис дериваційного потенціалу вершини гнізда передбачає аналіз даного словотвірного гнізда в трьох різних аспектах: формальному, семантичному та когнітивному. В ході такого аналізу за допомогою вибудованої мовної картини світу, представленої семантикою похідних даного гнізда, виявляються загальні та індивідуальні чинники (мовні і соціокультурні), які впливають на функціонування гнізда в мові. Розвиток дериваційного потенціалу можна простежити в динаміці, відновлюючи словотвірну парадигму, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо за словником, який відображає лексичний склад різних епох.

Дериваційне зростання вимальовується при порівнянні (в кількісному та якісному співвідношеннях) похідних, що входять до словотвірної парадигми, словотвірного ланцюжка, словотвірного гнізда на різних етапах розвитку мови. Дослідження в діяхронії значно доповнює аналіз матеріалу сучасного синхронного зрізу. Зокрема, подібне вивчення словотвірного гнізда дозволяє розглянути історію розвитку словотвірних можливостей вершин даного гнізда на значущих етапах еволюції мови і простежити етапи спаду або підйому дериваційної активності слова.

Найбільш повно дериваційний потенціал можна виявити в рамках ономазіологічного класу (і тоді описуються види парадигматичних об'єднань) або у складі лексико-семантичних груп слів, об'єднаних спільною темою (і тоді виявляються типові /конкретні явища, що пояснюють причину словотвірної неактивності слова).

Під час дослідження однієї тематичної або лексико-семантичної групи, твірні основи яких належать до певного частиномовного класу, а мотиваційні відношення відповідають моделям даної мови, виявляється типова словотвірна парадигма. Таким чином, від непохідних слів (вершин гнізд даної групи) передбачається утворення всіх «типових» дериватів, які здатні потенційно з'явитися в мові в залежності від лексичного значення твірного слова. «Потенційні» деривати можуть за певних умов бути реалізованими в конкретних словотвірних парадигмах, а можуть залишатися в статусі «віртуальних». Це залежить від низки як лінгвістичних, так і екстралінгвістичних чинників, в першу чергу, від актуальності номінаційних подій чи явищ. Крім типової словотвірної парадигми, можлива побудова типового словотвірного гнізда. Під час такого аналізу виявляються не тільки типові деривати, а й конкретні, індивідуальні. Враховуючи індивідуальні і типові прояви дериваційних можливостей вершин гнізд, можна побудувати ідеальне словотвірне гніздо даної лексико-семантичної групи, яке враховує всі можливі потенції слів (вершин гнізд) даної групи.

Важливим параметром, за яким виявляється якісний і кількісний словотвірний потенціал вихідних основ слів є глибина словотвірного гнізда. Остання залежить від ступенів похідності, які є послідовно розташованими рядами слів, утворених за допомогою афіксів (з нульовим також) від твірної основи. Як виявило дослідження, глибина словотвірного гнізда з категоріальним значенням активного руху на різних ступенях похідності неоднакова: основний масив похідних слів у словотвірних гніздах припадає на I – II ступені. Найчисельнішим виявляється I ступінь словотворення дієслів з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові. Інвентар словотворчих засобів, що слугує для творення похідних одиниць з категоріальним значенням активного руху на першому ступені словотворення характеризується найбільшим розмаїттям. В утворенні дієслів беруть участь префікси: *er-*, *ver-* *zer-*, напівпрефікси: *ab-*, *an-*, *aus-*, *durch-*, *um-* та інші, а також частотні компоненти: *auseinander-*, *dazwischen-*, *empor-* та інші.

На першому ступені похідності (вихідною є непохідна основа) утворюються афіксальні віддієслівні іменники (*m Flieger, m Gang*), прикметники (*fahrbar, humpelig*), дієслова (*umgehen, entkommen*). За конверсією на першому ступені утворюються іменники майже від усіх дієслівних основ, крім *ras-, keu-, wetz-, hink-, dring-, spaz-, spreng-, tob-, stramp-*. Поодинокими є суфіксальні іменники, що утворюються за допомогою суфіксів *-e, -er, -ling, -t, -ung*. Прикметники утворюються, переважно, за допомогою продуктивного суфікса *-ig (eilig)* та внаслідок ад'ективації дієприкметника теперішнього часу (*fliehend, gleitend*). Другий ступінь похідності представлений іменниками, прикметниками, дієсловами. Прикметники утворюються суфіксальним способом від абстрактних імен, що виражають процес руху (*gänglich, gangbar*). Префіксальні основи дієслів відзначаються активністю у подальшому творенні іменників шляхом конверсії (*m Aufgang, m Hinflug*). На другому ступені похідності частотністю відзначаються утворення дієслів з подвійною префіксацією (*umherfahren, vorbeigehen*). Для наступних ступенів словотворення характерне поступове зниження словотвірної активності як твірних основ дієслів з категоріальним значенням активного руху, так і їх словотворчих формантів. На третьому ступені похідності зустрічаються поодинокі утворення іменників та прикметників, які втратили семантичний зв'язок з твірною основою і не виражають категоріальне значення активного руху, на четвертому ступені похідності словотворчий процес, пов'язаний з творенням віддієслівних похідних на позначення активного руху, завершується.

Словотвірне гніздо з категоріальним значенням активного руху має чітко визначену будову, і кожний його елемент (слово) займає в ньому місце, яке передбачається мовною системою і закріплено нормою. Структура словотвірного гнізда ґрунтується на принципі ієрархії, тобто послідовного підпорядкування одних одиниць іншим. Компоненти словотвірного гнізда семантично і структурно залежать один від одного. Як виявило дослідження, дієслівні основи з категоріальним значенням активного руху, характеризуючись різною словотвірною активністю, формують і різні словотвірні гнізда обсягом від 1 до 100 і більше слів. Високими показниками словотвірної активності відзначаються непохідні дієслівні основи *geh-, komm-, lauf-, zieh-, flieg-, tret-, spring-, reit-, renn-* (обсяг словотвірного гнізда становить більше 30 слів різних частин мови). Середню словотвірну активність виявляють такі дієслівні основи, як: *eil-, steig-, jag-, schleich-, dräng-, schreit-, kriech-, schwimm-, gleit-, klett-, saus-, spreng-, spaz-, dring-* (обсяг словотвірних гнізд – від 11 до 30 слів різних частин мови). Малоактивними є дієслівні основи *ras-, hetz-, hump-, folg-, bumm-, stieb-, stolp-, hink-, polt-* та інші (обсяг словотвірного гнізда – від 3 до 15 і менше слів різних частин мови). Абсолютно мінімальну, словотвірну потенцію мають такі дієслівні основи з категоріальним значенням активного руху, як: *klimm-, pes-, schlüpf-* (обсяг словотвірного гнізда – від 0 до 1), оскільки вони формують гнізда, глибина яких становить один словотвірний крок [9].

Висновки. Дери́ваційний потенціал постає однією з мовних категорій, що виражається кількісним складом похідних в таких досліджуваних категоріях як словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо та семантичною характеристикою одиниць. На його розвиток впливає ряд чинників, основними з яких є актуальність даної одиниці та її частиномовний статус. Зіставлення типових явищ під час аналізу словотвірного потенціалу слів однієї лексико-семантичної групи дозволяють їх виявити реальні та потенційні дериваційні можливості.

Перспективи подальшого дослідження. Перспективним напрямом подальших наукових розробок є дослідження словотвірного потенціалу твірних основ інших частин мови з різними категоріальними значеннями на засадах основоцентричної дериватології, типолого-зіставного аналізу словотвірного потенціалу похідних слів слов'янських та германських мов, що буде слугувати створенню комплексної теорії словотвору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каде Т.Х. Словообразовательный потенциал суффиксальных типов существительных. – Майкоп: Адыг. респ. кн. изд-во, 1993. – С. 166.
2. Земская Е.А. Словообразование // Современный русский язык. М., 1999. – С. 286 – 442.
3. Лыткина О.И. О взаимосвязи факторов словообразовательной активности (на материале производных антонимов в разных частях речи) // Русский язык. Исторические судьбы и современность. М.: МГУ, 13–16 марта 2001 г. Секция: «Словообразование современного русского языка». Эл. ресурс: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/sec/slovoobr.htm>. С. 192.
4. Степанова М.Д. Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 259 с.
5. Brinkmann H. Die Wortarten im Deutschen. Zur Lehre von den einfachen Formen der Sprache // Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik. Aufsätze aus drei Jahrzehnten (1929-1959) / Hrsg. von H.Moser. – Darmstadt, 1965. – S. 46 – 78.
6. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1995. – 375 S.
7. Казак М.Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда: грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Белгород: Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2004. – 39 с.
8. Резанова З.И. Словообразующие возможности существительного (на материале современного русского литературного языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Томск, 1983. – 20 с.
9. Щигло Л.В. Словотвірний потенціал дієслівних основ з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові. Дис. канд. наук: ХНУ ім. В.Н. Каразіна / 10.02.04. – Харків, 2009. – 233с.

Щигло, Л.В. Аспекти вивчення дериваційного потенціалу слова [Текст] / Л.В. Щигло // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна . Сер "Романо-германська філологія". – Вип. 74. № 1052. – Харків, 2013. – С. 117 – 121.